

Rzeka w krajobrazie śródmieścia – linia graniczna i jakość przestrzeni publicznej

Małgorzata Drożdż-Szczybura

A River in a City
Centre Landscape
– a Boundary
and the Quality
of a Public Area

Wstęp

Introduction

Związki osad z rzeką są trwałe i charakteryzują większość kultur świata. Późnopaleolityczny zespół chat Lepenskiego Viru nad Dunajem w Serbii uważa się za najstarsze świadome rozwiązanie kompozycyjne łączące stałą osadę z rzeką. W Chinach tradycyjne zasady sytuowania miasta w stosunku do rzeki i góry zwierają się w stwierdzeniu: *góry (za) plecami, twarzą (do) wody*¹. Powstanie wielkich starożytnych cywilizacji ściśle związane było z istnieniem wielkich rzek.

Zakładając, przed stuleciami nad brzegami rzek miasta kierowano się przede wszystkim czynnikami praktycznymi. Rzeki dawały naturalną ochronę, były najwcześniejszymi szlakami komunikacyjnymi, stanowiły źródło pożywienia oraz niezbędnej do rozwoju energii. Równolegle rozwijała się rola kultowa rzeki. To rzekom, nad którymi są położone miasta zawdzięczają swoje oblicze i indywidualny charakter. *Relacja rzeka miasto jest obustronna, działa na zasadzie sprzężenia zwrotnego, bowiem rzeka kształtuje indywidualne oblicze miasta, miasto zaś decyduje o postrzeganiu i funkcjach rzeki*². W miarę rozwoju miast wzrastała rola kompozycyjna i estetyczna rzeki w mieście, a zwłaszcza w jego zwykle centralnej części, śródmieściu.

Kompozycja i linia graniczna

Composition and border line

Analiza planów funkcjonalnych wielu miast wskazuje na to, że czynnikiem o kluczowym znaczeniu dla organizacji ich przestrzeni są rzeki, przy czym znaczenie ma nie tyle samo występowanie wód na powierzchni, ile towarzyszących im obszarów dolin rzecznych. To one ze względu na niekorzystne dla zabudowy warunki hydrogeologiczne, są przede wszystkim obszarami zieleni, enklawami natury w zurbanizowanej przestrzeni. Zatem można stwierdzić, że obecność dolin rzecznych może być niejednokrotnie gwarancją występowania elementów przyrodniczych w mieście.

Historyczny i kompozycyjny rozwój miasta nad doliną rzeczną ma konsekwencje krajobrazowe. Zespoły zabudowy staromiejskiej górują tutaj nad pozostałymi, młodszymi dzielnicami. Widoczne z daleka sylwetki zamków, kościołów i wież stanowią czytelne dominanty krajobrazowe poszczególnych miast (ryc. 1). Ułatwiając orientację niejednokrotnie są ich symbolem, znakiem identyfikacyjnym dającym poczucie trwałości i ciągłości kulturowej. Rzeka wzbogaca krajobraz miasta o elementy dynamiki. Staromiejska zabudowa szczególnie atrakcyjnie prezentująca się od strony dolin rzecznych,

Ryc. 1. Kraków, Wisła i fragment panoramy śródmieścia

Fig. 1. Cracow, the Vistula river and a fragment of down-town panorama

to dodatkowy atrybut estetyczny zwiększający atrakcyjność obszaru.

Doliny rzeczne w pewnym okresie były poważną barierą rozwoju przestrzennego miast. Niejednokrotnie na długo wyznaczały przebieg ich granic, a w szczególnych przypadkach wyznaczały (Bielsko-Biała), czy też nadal wyznaczają przebieg granic państwowych (Zgorzelec, Cieszyn). Ale też znajdujące się w obrębie miast koryta rzeczne często ulegały zmianom. Wywoływały je zarówno siły natury, jak i celowa działalność człowieka. Równoległe z fizycznymi zmianami koryta rzeki następowało jej „przesunięcie” w planie miasta. Stanowiąca niegdyś jego granicę lub granicę różnicowanych dzielnic, rzeka często znajduje się obecnie na obszarze ścisłego śródmieścia³. Możemy tutaj wyróżnić dwie grupy miast. Jedne, to te, w których główna rzeka wraz z dopływami i siecią kanałów ewolucyjnie wpływała i tworzyła przestrzeń miasta. Z miast europejskich można w tej grupie umieścić między innymi Kraków (ryc. 2), Paryż, Londyn,

Budapeszt, Petersburg czy też Göteborg. Miasta, których śródmieścia, to salony harmonijnie związane z korytami przepływających przez nie wód. Właśnie tutaj niejednokrotnie mamy do czynienia w śródmieściu z rzeką, która wnika w głąb struktury miasta i jest z nim zintegrowana. Należy podkreślić, że znajdujące się w tej grupie miasta położone są nierzadko przy ujściach rzek i już od ich zarania konsekwentnie i planowo w istniejącą sieć naturalnych cieków wodnych wpisywano systemy sztucznie tworzonego kanałów. Istniejące tutaj układy rzek i kanałów zintegrowane są ze znaczącymi sys-

temami hydrograficznymi o ponadlokalnym znaczeniu.

Drugą grupę tworzą miasta rozwijające się, a raczej rozrastające się żywiołowo, rewolucyjnie. To w nich w związku z ich rozwojem przestrzennym rzeka „przesunęła się” w obszar śródmieścia poprzez powiększenie jego zasięgu, ale nadal tworzy ona kompozycyjną i społeczną linię graniczną. Miasta dążyły i dążą do jej zniwelowania dwoma drogami: poprzez zniewolenie, unicestwienie i spacyfikowanie lub też „oswojenie”, harmonijne włączenie doliny rzecznej w układ przestrzennej śródmieścia. Metody eliminowania występowania dolin rzecznych w rozwijających się śródmieściach często stosowano w szybko rozwijających się w XIX wieku miastach przemysłowych. Zarówno w tych powstających w tymże okresie, jak i tych o wcześniejszych, często średniowiecznych lokacjach, dla których rewolucja techniczna stała się kołem napędowym błyskawicznego rozwoju. Druga „fala” zmian prze-

Ryc. 2. Kraków, zakole Wisły pod Wawelem

Fig. 2. Cracow, the Vistula curve next to the Wawel Hill

biegu rzek miała miejsce w Polsce w drugiej połowie XX w., po drugiej wojnie światowej. W efekcie w wielu miastach rzeka niegdyś przepływająca przez dzisiejsze śródmieście zniknęła, co najmniej w części, z planu miasta. Poprzez zmianę biegu, ujęcie w betonowe koryta kanału lub zabudowanie – wprowadzenie w podziemne kolektory. Ale raczej nie jest to wskazana i właściwa droga. Bezdużnie i rutynowo skanalizowane, nierzadko w części poprowadzone podziemnymi kolektorami rzeki, tracą swój charakter. Rzeka albo zupełnie znika z krajobrazu śródmieścia albo też miejsce doliny rzecznej zajmuje betonowe koryto miejscami obłożone i wyłożone naturalnym, ale częściej też sztucznym kamieniem.

Sposób podejścia do śródmiejskich dolin rzecznych zależy od charakteru i wielkości obszarów nadrzecznych oraz od wielkości samej rzeki. Ale również od możliwości finansowych inwestorów, a z uwagi na specyfikę lokalizacji przede wszystkim od ich otwartości, chęci współpracy i podejmowania działań – umów społecznych, realizujących istotę społeczeństw obywatelskich.

Jednym z wręcz podręcznikowych przykładów unicestwienia rzeki w śródmieściu mogą być losy rzeki Rawy, znajdującego się w dorzeczu Wisły dopływu Brynicy. Rzeka liczy obecnie około 20 km długości. Swoją początek bierze ona w Rudzie Śląskiej i kolejno przepływa przez Świętochłowice, Chorzów, Katowice i Mysłowice. Już w 1893 roku

stwierdzono całkowite wyginięcie w niej ryb. Współcześnie koryto rzeki jest w miastach często całkowicie przykryte, a zasilana jest oprócz niewielkich lokalnych potoków głównie wodą deszczową i ściekami komunalnymi. Poczynając od 1863 roku kilkakrotnie podejmowano projekty regulacji Rawy. W latach 60. XX w. rzekę obudowano i przykryto między innymi w śródmieściu Katowic. W 2008 roku na odcinku od granicy Świętochłowic i Chorzowa do zbudowanej w latach 1928–1929 i kilkakrotnie modernizowanej oczyszczalni ścieków, rzekę skierowano do podziemnego kolektora. Realizowane obecnie prace, prowadzone równoległe z modernizacją i rozbudową oczyszczalni, mają na celu ukończenie nowego koryta wraz z tzw. Bulwarami Rawy, oczyszczenie wód rzeki, którą w istocie zamieniono w kanał ściekowy i przywrócenie w niej życia biologicznego.

Czytelne w przestrzeni miast linie i pasma graniczne kształtowane przez koryta rzeczne znajdują się w grupie elementów krystalizujących plan miasta⁴. Zazwyczaj linie graniczne tworzą wyraźne ograniczenia, zamknięcia lub przerwy w przestrzeni. Mogą one stanowić tak dodatnie, jak i ujemne komponenty krajobrazu miejskiego. Śródmiejska rzeka może łączyć mieszkańców, stanowić wspólny obiekt podziwu i dumy, ale może też funkcjonować jako przegroda, dzielić, pogłębiać różnice społeczne. W Rzymie część miasta położona – w sto-

sunku do Forum Romanum – po drugiej stronie Tybru, tzw. Zatybrze była uważana przez część mieszkańców za ten gorszy rejon. Podejrzany i niebezpieczny. W skupionym wokół Sekwany Paryżu pozostała tradycja luksusowych dzielnic prawego brzegu oraz dzielnic studenckich i robotniczych – lewego brzegu. Równocześnie w Paryżu wraz z jego rozwojem, miasto „wchłonęło” rzekę. Znacznie ją zwężono, niegdyś kapryśny nurt ujęto w kamienne nabrzeża. W śródmieściu na wyspę Cité, gdzie leżała Lutecja, można wejść jednym z dziewięciu niedługich mostów. Sekwana wpisuje się łagodnie w sieć ulic Paryża wraz z humanizującymi przestrzennie charakterystycznymi dla jej nabrzeży elementami kulturowymi. W zbiorowej świadomości społecznej nadal pokutuje podział Warszawy na lewobrzeżną – z Zamkiem i Traktem Królewskim i prawobrzeżną – z Targówkiem, Bródnem i ulicą Brzeską. Co gorsza można byłoby się zastanawiać, czy podział ten nadal nie skutkuje ciągłą obojętnością zarówno decydentów, jak i projektantów na powiązanie miasta z rzeką.

Przestrzeń publiczna – integracja

Public area – integration

W powstających dziś na świecie projektach dążących do ściślejszego powiązania życia miasta z rzeką podkreśla się, jako zamierzony cel

Ryc. 3. Poznań, Warta i fragment panoramy śródmieścia

Fig. 3. Poznań, the Warta river and a fragment of down-town panorama

społeczny – integrację. Często nie udaje się ona bez sięgnięcia po działania socjotechniczne, jak odczytuje się między innymi realizację mostu podporowego w Sewilli (1992) czy kładki dla pieszych na rzece Nervión w Bilbao (1997). Wyjątkowych, niezwykle atrakcyjnych konstrukcji przestrzennych autorstwa Santiago Calatravy. Albowiem to mosty stanowiły i stanowią ważny element, wręcz podstawowy warunek rozwoju „miasta z rzeką” i integracji obszarów nadrzecznych.

Szerokie lustro wody może być źródłem inspiracji, niezastąpionym elementem kompozycji przestrzennej. Tak, jak dla Arata Izosaki. Japoński architekt projektując dla Krakowa centrum kultury japońskiej Manggha (1994), nadał liniom budynku łagodną falistość, nawiązując wyraźnie do fal Wisły, nad brzegiem której centrum wybudowano.

Właściwe wykorzystanie punktów widokowych występujących w tworzonych przez rzeki liniach granicznych w obszarze śródmieścia pozwala na wyeksponowanie unikalnych cech określonego środowiska miejskiego. Tak jego zabytkowej historycznej zabudowy, jak i wartościowych współczesnych realizacji. Śródmiejska dolina rzeczna może tworzyć przestrzenie publiczne, które utrwalają w pamięci użytkowników pozytywny obraz miasta. Kompozycje wody, zieleni i architektury wyróżniające się specyficznym mikroklimatem i wartościami estetycznymi. Swoiste oazy w urbanistycz-

nej przestrzeni śródmieścia nowoczesnego miasta. Zwłaszcza, że: *Drzewo i woda są obecnie jedynymi relikdami – symbolami pierwotnej niegdyś natury, coraz bardziej wypieranej z krajobrazu gwałtownie urbanizującego się świata współczesnego*⁵.

Śródmiejska dolina rzeczna daje szansę na zaistnienie przestrzeni publicznej. Potrzebnej każdemu człowiekowi. Niezbędnej dla prawidłowego funkcjonowania śródmieścia, dostępnej dla wszystkich przestrzeni definiowanej obecnie jako: *obszar o szczególnym znaczeniu dla zaspokojenia potrzeb mieszkańców, poprawy jakości ich życia i sprzyjający nawiązywaniu kontaktów społecznych ze względu na jego położenie oraz cechy funkcjonalno-przestrzenne*⁶. Taki funkcjonalnie wyodrębniony obszar integruje strukturę miasta, między innymi jako miej-

sce i płaszczyznę kontaktów społecznych o nieograniczonym dostępie. Współtworzy jego obraz, stanowi o jego odbiorze, a także podnosi jakość życia w mieście. Jest sferą społecznych interakcji tworzącą publiczną wartość dodaną wyrażaną przez poczucie bycia u siebie, stanowiące przesłankę budowania tożsamości.

Zagospodarowanie doliny rzecznej w obszarze śródmieścia powinno koncentrować się na podniesieniu atrakcyjności tego obszaru poprzez rewaloryzację krajobrazu. Odpowiednimi narzędziami planistycznymi może być tutaj wprowadzanie nowych funkcji publicznych, promenad z miejscami widokowo-wypoczynkowymi, właściwych kompozycji zieleni. Zachowanie i tworzenie kompozycji wewnątrz krajobrazowych i panoram, czy też otwarcie i punktów widoko-

Ryc. 4. Poznań, Śródka (dzielnica Nowe Miasto) w ramionach Warty i Cybiny

Fig. 4. Poznań, Śródka (district Nowe Miasto) in the arms of the Warta and the Cybina

wych na rzekę i miasto. Śródmiejski obszar nadrzeczny poprzez odpowiednio ukształtowane wnętrza krajobrazowe, otwarcia widokowe i panoramy może uzyskać nowe wartości i stać się miejscem ekspozycji promujących miasto.

Takie cechy mogą prezentować właściwie urządzone śródmiejskie bulwary nadrzeczne. Silnie zintegrowana z miastem strefa przejściowa pomiędzy miastem a rzeką, która pozwala na realizację funkcji przestrzeni publicznej. Zwłaszcza, że występujące często na historycznych obszarach miasta, śródmiejskie bulwary nadrzeczne mogą stanowić jedną z najbardziej unikalnych, reprezentacyjnych przestrzeni miejskich.

Mimo, że nie minął jeszcze całkowicie czas, gdy od znajdującej się w śródmieściu doliny rzecznej wymagano, aby była zamurowana i zamknięta w murowanych korytach, są podstawy, aby mieć nadzieję, że zmienia się sposób myślenia w przedmiotowym temacie. W wielu miejscach nie da się już reanimować niegdyś istniejącej śródmiejskiej doliny rzecznej. W niektórych prowadzone współcześnie działania niestety utrwalają niewłaściwe podejście do niej. Na przykład w Bielsku-Białej, gdzie ostatnio zrealizowane inwestycje, restrukturyzacja obszarów poprzemysłowych w śródmieściu, nie uwzględniły właściwego kontekstu rzeki. Została ona krajobrazowo pominięta i nadal miasto jest do niej odwrócone tyłem. W nielicznych miastach, przy zaangażowaniu

niebagatelnych środków, prowadzi się prace pozwalające, na chociaż częściowe uzyskanie humanistycznej przestrzeni śródmiejskiej zintegrowanej z zrekonstruowaną doliną rzeczna (Katowice). Istnieją też projekty, które być może doczekają się realizacji, traktujące dolinę rzeczna jako istotę żyjącą życiem miasta (Kraków, Poznań).

Ostatnie propozycje zmian Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Krakowa zakładają ochronę i ekspozycję krajobrazu historycznego śródmieścia miasta⁷. Dolina Wisły, a zwłaszcza jej śródmiejski odcinek wraz z przylegającymi do niej przestrzeniami publicznymi, przede wszystkim o znaczeniu kulturowym, akcentuje węzłową rolę rzeki w krajobrazie miasta. Unikalna jakość istniejących tutaj rozwiązań urbanistycznych i architektonicznych nakazuje przyjęcie takich projektowanych inwestycji, które pozwolą na zachowanie tożsamości miejsca⁸. Z kolei w przywoływanym już wcześniej Poznaniu nadrzeczne tereny poprzemysłowe w wyniku rozwoju miasta i jego przekształceń przestrzennych znalazły się w śródmieściu lub w strefach bardzo ściśle z nim powiązanych (ryc. 3, 4). Równoległe nadal odczuwalne jest jednak zwracanie się miasta plecami do rzeki. Od lat prowadzone są prace, w dużej części również koncepcyjne, w wyniku których może nastąpić, bezsprzecznie pożądana, integracja miasta i rzeki⁹.

Podsumowanie

Conclusion

Śródmiejską dolinę rzeczna należy oswoić i zaakceptować, a nie uwięzić. *Regulować rzekę, tzn. poprawiać ją i ulepszać, dostosowując do wymagań gospodarczych, ale zgodnie z warunkami klimatycznymi, topograficznymi, geologicznymi i zgodnie z jej naturą*¹⁰. W celu zapewnienia odpowiedniego (bezpiecznego) poziomu wody na obszarze miasta, należy dokonywać kompleksowych regulacji całej zlewni. Traktować zagadnienie interdyscyplinarnie wykorzystując między innymi doświadczenia i metody z zakresu planowania przestrzennego, urbanistyki, hydrotechniki, architektury i architektury krajobrazu (ryc. 5). Prowadząc regulacje zabezpieczać, ale nie zabudowywać tereny zalewowe, nawet jeżeli mogłoby się wydawać, że po przeprowadzeniu odpowiednich działań terenami zagrożonymi zalaniem już nie będą. Należy się zastanowić czy te, kształtowane od wieków tereny należy złożyć na ołtarzu „wolności gospodarczej”, czy też kształtować je zgodnie z interesem lokalnej społeczności i przyszłych pokoleń. Zwłaszcza, że to są nierzadko najwłaściwsze miejsca na śródmiejską, w znacznej części zieloną, przestrzeń publiczną.

Złożoność przestrzeni publicznej i wielowymiarowy charakter efektów zewnętrznych z nią związanych sprawia, że stanowi ona obiekt sil-

nego pożądanego. Bardzo często jest przedmiotem dywersyjnych zawłaszczeń i sytuacji konfliktowych. Jednakże, mimo, że śródmiejskie tereny nadrzeczne nierzadko stały się strategicznie ważne dla urbanistycznego rozwoju miejscowości należy mieć na uwadze, iż komercjalizacja przestrzeni publicznej nie jest jedyną drogą do pięknych i przyjaznych ludziom miast. Zwłaszcza tutaj konieczne jest zachowanie dziedzictwa kulturowego miejsca przy właściwym kształtowaniu unikalnych przestrzeni publicznych. Należy ponadto mieć na uwadze, że zawłaszczenie przestrzeni publicznej powoduje wykluczenie, nie tylko z konsumpcji czy użytkowania tej przestrzeni przez innych, ale także może wykluczać z dostępu do innych dóbr publicznych i prywatnych.

Znaczące jest takie współczesne zorganizowanie śródmiejskiej doliny rzecznej, aby nie rozdzielala i nie wyodrębniła ona rejonów położonych po obu jej stronach. Tworzyła przyjazną, humanistyczną śródmiej-

ską przestrzeń publiczną. Ukształtowane w oparciu o umowę społeczną dobro wspólne, miejsce dostępne powszechnie, w którym może znaleźć się każda jednostka społeczna.

Fotografie wykonała autorka.

Photographs by author.

Małgorzata Drożdż-Szczybura

Zakład Architektury i Planowania Wsi

Politechnika Krakowska

Section of Rural Architecture and Planning

Cracow University of Technology

Przypisy

¹ Niemczyk E., 2002, *Cztery żywioły w architekturze*, Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 64–65.

² Pancewicz A., 2004, *Rzeka w krajobrazie miasta*, Wyd. Politechniki Śląskiej, Gliwice, s. 178.

³ Rozumianego jako położoną zazwyczaj centralnie częścią miasta, która charakteryzuje się zwartą i intensywną zabudową i powstaje z reguły w szybko wzrastających miastach. W obrębie współczesnych śródmieść znajdują się często zespoły historyczne o wartościach zabytkowych. Równolegle wyodręb-

niają się obszary szczególnego nasilenia funkcji reprezentacyjno-dyspozycyjnych, określane jako centrum miasta. Śródmieście skupia ośrodki dyspozycji administracyjnej, finansowej, handlowej i kulturalnej o zasięgu ponadlokalnym (regionalnym, krajowym, światowym) i ogólnomiejskim oraz wyspecjalizowane i atrakcyjne urządzenia handlowe, gastronomiczne, kulturalno-rozrywkowe i inne. Swoistą odmianą śródmieścia współczesnych wielkich miast jest city – dzielnica finansowo-administracyjno-handlowa oraz w stosunkowo młodych miastach, zwłaszcza Ameryki Północnej i Południowej oraz Azji tzw. Central Business District (CBD).

⁴ Wejchert K., 1974, *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Arkady, Warszawa, s. 58–61.

⁵ Niemczyk E., 2002, *Cztery żywioły?*, op. cit., s. 153.

⁶ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym Art. 2. 6, Dz. U. 2003 nr 80 poz. 717.

⁷ Rada Miasta Krakowa w 2007 r. zdecydowała o potrzebie zmiany studium uchwalonego w 2003 r. Prace prowadzone są przez zespół pod kierunkiem prof. zw. dr hab. inż. arch. J. M. Chmielewskiego.

⁸ Takie warunki spełniają między innymi projekty kursowe i dyplomowe wykonywane w Instytucie Architektury Krajobrazu Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej.

⁹ Na Wydziale Architektury Politechniki Poznańskiej prowadzone są projekty kursowe, dyplomy oraz konkursy, których tematyka skupia się na problemach integracji miasta z rzeką. Z praktycznych realizacji w przedmiotowym zakresie można między innymi wymienić ostatnie działania związane z budową mostów – most św. Rocha i most Biskupa Jordana (Most Cybiński) i rewitalizacją Śródkki.

¹⁰ Lambor J. (red.), 1960, *Zarys budownictwa wodnego*, Warszawa – Łódź, s. 9.

Ryc. 5. Miasto i rzeka, Suraż i Narew

Fig. 5. Town and river, Suraż and the Narew